

АКАДЕМИК ӘБСАТТАР ДЕРБІСӘЛІНІҢ
75 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН
«ШЫҒЫСТАНУ ЖӘНЕ РУХАНИЯТ МӘСЕЛЕЛЕРІ» атты
халықаралық ғылыми-теориялық
конференцияның
МАТЕРИАЛДАРЫ
2 желтоқсан 2022 жыл

MATERIALS
of international scientific and theoretical conference
«ISSUES OF ORIENTAL STUDIES and
SPIRITUALITY» 75th ANNIVERSARY OF ACADEMICIAN
ABSATTAR DERBISALI
December 2, 2022

Ұйымдастыру комитеті:

Төраға: Түймебаев Ж.Қ. – Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың Басқарма төрағасы – Ректоры
Төрағаның орынбасары: Айдосов Н.С. – Басқарма мүшесі – Әлеуметтік даму жөніндегі проректор

Ұйымдастыру комитетінің мүшелері:

Увалиева А.Б. – Басқарма мүшесі – Операциялық қызмет жөніндегі проректор
Абдуллаев К.Н. – Басқарма мүшесі – Қаржылық қызмет жөніндегі проректор
Какимжанов Е.Х. – Ғылым және инновациялық қызмет жөніндегі департамент директоры
Кубеева Ж.У. – Экономика және қаржы департаментінің директоры – бас бухгалтер
Апсеметова Е.А. – Халықаралық ынтымақтастық және интернационалдандыру департаментінің директоры
Байдәулет Қ.М. – Ақпарат және коммуникациялар департаментінің директоры
Есимова Ж.Д. – Жастармен жұмыс жөніндегі департаментінің директоры
Мәсімханұлы Д. – Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының директоры
Сикинбаева А.Б. – Әл-Фараби кітапханасының директоры
Ли В.В. – «Қазақ университеті» баспа үйінің директорының м.а.
Ем Н.Б. – Шығыстану факультетінің деканының м.а.
Джакубаева С.Т. – Шығыстану факультетінің деканның ғылыми-инновациялық жұмыс және халықаралық байланыстар жөніндегі орынбасары
Кокеева Д.М. – Таяу Шығыс кафедрасының меңгерушісі
Керімбаев Е.Ә. – Қытайтану кафедрасының меңгерушісі
Габдуллин К.Т. – Түрксой кафедрасының меңгерушісі
Сауданбекова Ш.Т. – Қиыр Шығыс кафедрасының меңгерушісінің м.а.
Жумажанова Ф.Т. – Таяу Шығыс кафедрасының меңгерушісінің ғылыми-инновациялық жұмыс және халықаралық байланыстар жөніндегі орынбасары
Хаван А. – Таяу Шығыс кафедрасының меңгерушісінің оқу-әдістемелік жұмыс жөніндегі орынбасары
Шоқай Е. – «Арабтану» ғылыми-зерттеу орталығының директоры
Қалиева Ш.С. – Таяу Шығыс кафедрасының доценті
Тюлегенов К.М. – Таяу Шығыс кафедрасының PhD докторы
Батырхан Б. – Таяу Шығыс кафедрасының PhD докторы

Академик Әбсаттар Дербісәлінің 75 жылдығына арналған «шығыстану және руханият мәселелері» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2022. – 538 б.

ISBN 978-601

Кайранбаева Назым Нургельдиевна
Түрксой кафедрасының оқытушысы, PhD доктор
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан),
e-mail: kairanbayeva.n.n@gmail.com

Шадкам Зубайда
Түрксой кафедрасының доценті, филол.ғ.к.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)
e-mail: zubaida.68@gmail.com

ҚИССА-И ДЖАНКНАМЕ РИСАЛЕ-И ШАХ-И МАРДАН» ҚОЛЖАЗБАСЫНДАҒЫ АРАБ ЖӘНЕ ПАРСЫ ҚОС СӨЗДЕРІНІҢ ҚОЛДАНЫСЫ

Аңдатпа. Сөз – күрделі құбылыс. Ол тіл білімінің барлық саласының зерттеу нысаны. Соның ішінде сөздердің тұлғалық құрылымымен жасалып қалыптасуын сөзжасам мен морфология ылымы қарастырады. Қазақ тіл білімінде қос сөздердің лексика-семантикалық, грамматикалық қасиет белгілері толық зерттелінді дей алмаймыз. Сондықтан ХХ ғасырдың басында көшірілген «Қисса-и Джанкнаме-и Рисале-и Шах-и Мардан» қолжазбасындағы араб-парсы тілдерінің қоссөздері зерттеу жұмысымыздың негізгі нысаны етіп алынды. Қолжазба қазіргі таңда Алматы қаласының тұрғыны А. Невгодтың №261 нөмірінде жеке қолжазба қорында сақталып тұр. Зерттеудің мақсаты – ХХ ғасырдың басында көшірілген «Қисса-и Джанкнаме-и Рисале-и Шах-и Мардан» қолжазбасындағы араб-парсы тілдерінің қос сөздерінің қолданылу аясын анықтау, ерекшелігін айқындау.

Түркі тілінде күрделі сөздер мәселесі зерттеушілердің пікірінше, әлі де жан-жақты қарастырылмаған. Қолжазба тіліндегі қос сөздер ерекше орын алып, өзгеше мәнге ие. Автор қос сөздерді орынды қолдана отырып, заттарға жан бітіріп, кейіпкердің көңіл-күйін ерекше реңк береді. Іс-қимылға қолданылған қос сөздер іс-әрекетті барынша әсірелеп, астарындағы психологиялық элементтерді оқырман ойына бірден салады. Бейнелеуіш, еліктеуіш сөздердің қайталануы, түбір сөздердің алдынан күшейткіш буын қосарлануы арқылы жасалған қос сөздер қалыпты шарықтау шегіне жеткізе бейнеленді.

Араб және парсы қос сөздердің қолданылуы жайында көрнекті ғалым Л.З. Рүстемов былай дейді: «Қос сөздер жасауда араб және парсы кірме сөздері де едәуір рөл атқаратынын әдеби тілінің бүкіл тарихы дәлелдеп отыр, араб және парсы элементтерінің қатысуымен жасалған қос сөздердің құрамдас компоненттері: арабша-арабша, арабша-парсыша, түркіше-арабша, түркіше-парсыша болып жеке сыңарлары осылайша жұптасып келуі мүмкін. Сөзден сөз тудырудың бұл тәсілі – тілімізде тіпті ерте заманда шығып, әбден қалыптасып орныққан әрі көне, аса құнарлы тәсіл» [1, б.56].

Ортағасыр ескерткіштерінің тілінде бір мағыналы сөздердің қосарланып келуі жиі кездеседі. Мұның басты себептерінің бірі – тыңдарманға бір кірме сөздің түсінікті болу үшін және сөз мағынасын аша түсу үшін екінші синоним компоненті қолданылған. Оның үстіне өз заманындағы түркі, араб және парсы тілдерін жақсы меңгерген ортағасыр авторлары, біріншіден, әдеби тілдік нормаға бағынса, екіншіден, мәтін көркемдігін молайтып, оған ерекше байлық беруде араб және парсы сөздерін қатарластыру – кітаби ақындардың шеберлігінің бір қыры болып танылған [2, б.185].

1. Екі түбірден қосарланып жасалған қос сөзді қосарлама қос сөз дейді. Мысалы: аяқ-табақ, құрт-құмырсқа және т.б. Мұндай сөздер мағынасы жағынан бір-біріне ұқсас сөздер арқылы немесе мағынасы жағынан қарама-қарсы сөздер де қолданылады. Осындай синонимдік қосарлама қос сөздер «Қисса-и Джанкнаме-и Рисале-и Шах-и Мардан» қолжазбасында жиі кездеседі. Олардың барлығы араб-парсы тілдерінен енген. Синонимдік қосарлама қос сөздер қатарына *qadd ü qāmeti*, *redd ü bedel*, *zīr-u-zīber*, *çüst ü çālāk*, *hāzırbāş vāqıfbaş* т.б. сөздерді жатқызуға болады.

qadd ü qāmeti қос сөзі араб тілінен аударғанда *qadd* және *qāmet* сөздері «бой» деп аударылып, көбінесе батырлардың сыртқы көрінісін сипаттағанда қолданылады. Мысалы: *samadūn dēgen kāfir öz aṭıǵa ṭabl-ı cenk qaқыр meydānǵa kirdi qadd ü qāmeti yüz kez behr-ı sīnesi elli kez irdi* (140a-140b) – «Самадүн деген кәпір өз атына соғыс дабылын қағып, майданға кірді, бойы жүз есе кеудесі елу есе еді»; *qadd ü qāmeti qırq kez bir senīsi yigirme kez saqallarıǵa la’le cevāher ötkizgen ve birnēce şandalnişin pehlevānlar olturupdurlar* (152b-152a) – «[оның] бойы қырық есе, кеудесі жиырма есе сақалдарына гауһар тасты киген палуандар отыр екен». Сонымен қатар, *qadd ü qāmeti* қос сөзі «бойынан тік тұру» мағынасын беріп тұрған сөйлемдерде кездеседі: *ḥazret-i sa’d-ı vaqqāş çüst ü çālāk cāyların turıp qadd ü qāmet rāst qıldı* (92b-93a) – «Хз. Садуақас тез орындарынан тік тұрды».

redd ü bedel қос сөзі араб тілінен *redd* сөзі «қабылдамау, қайтару», *bedel* сөзі «қарсы» аударылып, «оқ жаудыру, қайтару» мағынада келеді. Мысалы: *içüncüde hem redd qıldılar arada neçe merātib redd ü bedel boldı* (100a/8-9) – «үшінші рет қайтарды, арасында неше рет бір-біріне оқ қайтарды»; *el-qışsa arada yētmiş sekiz tıǵ redd ü bedel boldı* (118b/1-3) – «әл-қисса арасында бір-біріне жетпіс сегіз оқ жаудырды».

zīr-u-zīber qıl- қос сөзі «тас-талқан ету, астан кестен шығару» деген мағынаны білдіріп, мәтінде бірнеше рет қайталаанады. Мысалы: *bir sā’atde on iki miñ kāfirlerni zīr-u-zīber qıldılar* (109b/5-6) – «бір сағатта он екі мың кәпірді астан кестен шығарды»; *ḥār zemīnni zīr-u-zīber qılıp cemşidni bederǵa qılǵan sen musın* (226a/9-10) – «Хар земинді тас-талқан етіп, Жәмшідті қуған сенсің бе?».

ḥamd senā’ қос сөзі араб тілінен аударғанда «мақтау мен мадақтау» мағынасын білдіреді. Мысалы: *bul kēçe şükr ḥamd senā birle boldılar* (139a/3-4) сөйлемінде *ḥamd senā’*-мен қатар *şükr* сөзі қолданылуы Алланың ұлылығы мен шексіз рақымы мен мейірімінің алдында құлдың Жаратушысына шүкіршілігін білдіреді.

taḥsīn āferīn қос сөзі «қоштау, құптау» мағынаны білдіріп, арабша-парсыша құрамдас компонентіне мысал бола алады. Мысалы: *ḥ’ārān ḥalqı bularnı sevdāger bilip ... misl-i qadd ü qāmetlerin körüp taḥsīn āferīn qıldılar* (119a/3-9) – «Хауаран халқы оларды саудагер деп танып, ...бойларын көріп, қоштап таң қалды».

Қолжазба тілінде жиі кездесетін қос сөздердің бірі – *çüst ü çālāk*. Парсы тілінен енген бұл қос сөз «тез, шапшаң» мағына білдіреді. Мысалы: *ḥazret-i ‘alī düldülni sürüp çüst ü çālāk üstige barıp zü’l-fiqār birle andaǵ urdılar kim iki nīme berāber boldı* (174b/5-7) – «Хз. Әли Дүлдүлді алып, тез арада үстіге мініп, Зүлфикарменен қатты ұрып, екіге бөлді»; *ḥ’āci ‘ömer çüst ü çālāk arqasın yūknı qoyup zindān içige kirse...* (190a/6-7) – «Хажы Өмер тез арқасына жүкті қойып, зынданның ішіне кірсе...».

Қолжазба тілінде жиі кездесетін *tāc taḥtı* парсы тілінен енген қос сөз қазіргі қазақ тілінде «тәж бен тақ» мағынамын білдіреді. Мысалы: *cemşid alarnı körüp tāc taḥtıdın bizār bolup sāyil zemīnǵe beder qaçtı* (204a/6-8) – «Жәмшід оларды көріп, тақ пен тәжден бас тартып, Сейілземинге қашты»; *yoq ersed bu tāc-ı tāḥtıni öziñe zindān qılır* (165b/8) – олай болмаса бұл тақ пен тәжді өзіңе түрме қыламын; *medīneni ‘alīsi kēlip tāc taḥtımnı alıp cudā qıldı* (207b/10) – «Мәдинаның Әлісі келіп, тақ пен тәжімді алып кетті».

gerd-i ğubār парсы тілінен енген қос сөзі «тас-талқан, шаң-тозаң» мағынасын білдіреді. Мысалы: *cihānnı gerd-i ğubār tutup mūr melahdek deryā ‘azīmdek zelzele birlen şalsalǵa qoşuldı* (235b/5-9) – «жержүзін шаң-топаң болып, құрт-құмырсқадай, жер сілкінісіндей Салсалға қосылды».

hāzırbāş vāqıfbāş араб тілінен енген қос сөзі *hāzır* «дайын» мен *vāqıf* «тұру» деген мағына беретін сөздеріне *-bāş* есімнен есім тудырушы түркі тілінің жұрнағы арқылы жасалынады. Қолжазба мәтінде «дайын тұру» мағынасында қолданылған бұл қос сөз өте жиі кездеседі. Мысалы: *kēçesi bular hem hāzırbāş vāqıfbāş birle boldılar* (217b/1-2) – «олар түнде сақ болып, дайын тұрды».

2. Қазақ тіл білімінде бір түбірден екі рет қайталануынан жасалған қос сөздер қайталама қос сөздер деп аталады. Олардың жасалу жолдары мынадай:

1) қосымшасыз және қосымшалы түбірдің түгелдей қайталануы, мысалы тау – тау астық, көре-көре еөсем болады, т.б.;

2) бір сыңары қосымшалы, бір сыңары қосымшасыз бір түбірдің қайталануы, мысалы: көзбе-көз айтты, ауыл-ауылды аралады, т.б.;

3) бір түбірдің әр түрлі қосымша жалғанып қайталануы, мысалы: өзді-өзіне айтты, қолды-қолымен кетті, т.б.;

4) екінші сыңары бірінші сыңарына еліктеу мәнінде келіп, дауыссыз дыбыстан басталатын сөздің бірінші дауыссыз дыбысының орнына және дауысты дыбыстан басталатын сөздің алдына м, п дыбыстары қосылып жасалуы, мысалы: ет-мет, шай-пай, түйе – мүйе, т.б.;

5) еліктеуіш сөздің екінші сыңары кейбір дыбыстық өзгерістерге ұшырап қайталануы, мысалы: тарс-тұрс дыбыс, жалт – жұлт етті, т.б.;

6) түбір сөздің алдынан күшейткіш буын қосылып айтылуы, мысалы: үп-үлкен, қып-қызыл, т.б.

Қолжазба тілінде синонимдік қос сөздермен қатар сөзге не іс-қимылға күшейткіш әсер беру мақсатында қолданылған қайталама қос сөздері де кездеседі. Олар: *bayrāq bayrāq, ʔob ʔob, zār zār, gerd gerd, qīs lā qīs, hey darīg ʃad darīg, qaʔra qaʔra, alamān alamān* т.б.

bayrāq bayrāq пен *ʔob ʔob* қайталама қос сөздері кейде бірге, кейде бөлек қолданылып, көпшіліктің мәнін күшейту үшін қолданылған. Мысалы: *cemʃīd aydı hemme birdin aʔ qoyuŋlar degeç bayrāq bayrāq her ʔarafdın aʔ qoydılar* (191b/8-10) – «Жәмшід барлықтарын бірден атқа мініңдер деп айтты, [әскер] жалау-жалау болып әр жақтан атқа мінді»; *ʃamāme niger hem keldi bayrāq bayrāq ʔob ʔob cihānni gerd-i ğubār tutup mūr melaħdek deryā ‘aʔīmdek zelzele birlen ʃalʃalġa qoʃuldi* (235b/5-9) – «Шамаме Нигар келіп, жалау-жалау, топ-топ болып жержүзін шаң-топаң болып, құрт-құмырсқадай, жер сілкінісіндей Салсалға қосылды».

zār zār қайталама қос сөзі жиі кездеседі. Қолжазба тілінде *zār zār çün ebr-u nevbahār yıġla-* фразеологиммен бірге тіркесіп, қолжазба мәтінде бес реттен астам қолданылған. Парсы тілінен аударғанда «көктемнің бұлтындай зар зар жылау» мағынасында қолданылады. Мысалы: *ħazret-i resūl-ı ekrem ʃallallāhu ‘aleyhi ve sellemni yād qılıp zār zār çün ebr-i nevbahār yıġlap turup ėrdiler* (108b/5-8) – «Хз. Аллах елшісін с.а.у. еске алып, көктемнің бұлтындай зар зар жылады»; *ʃalʃal iʃetip yügürüp keldi ħazret-i ʃāh-ı merdānni ayaġlarıġa yıqıldı aydı yā ‘alī tövbe qıldım aztahi del tövbe qıldım dep zār zār çün ebr-ü nevbahār yıġladı* (245a/5-10) – «Салсал естіп, жүгіріп келіп, Хз. Шах-и Марданның аяқтарына жығылды да: «Уа,Әли! Тәубе қылдым! Шын жүректен тәубе қылдым» деп зар зар жылады».

Қолжазба мәтінде жиі кездесетін *gerd gerd* қайталама қос сөзі парсы тілінен аударғанда «шаң, тозаң» деп аударылады. Мәтінде жалғыз қолданған *gerd* сөзі алыстан келе жатқан топ әскерді сипаттау үшін қолданылса, оның қайталанған қос сөзі «тас талқан ету» мағынасын білдіреді. Мысалы: *qahmās ʃāh gerd gerd boldı murdār cānını mālīk-i dūzahqa ʃipāriʃ qıldı* (251b/6-7) – «Қаһмас шах тас талқан болып, жаны тозаққа кетті»; *ħazret-i sa ‘d-ı vaqqāʃ dergāzab bolup baʃıġe ‘amūdkerān birle andaġ urdılar ki misl-i surmedek gerd gerd boldı* (100b/1-3) – «Хз. Садуақас ашыланып, басын өз қаруыменен ұрғаны сонша сүрме сияқты тас-талқан болды».

qaʔra qaʔra қайталама қос сөзі парсы тілінен аударғанда «тамшы» деп аударылады. Мысалы: *közleridin qaʔra qaʔra yaʃları aqabērdi* (121a/6-7) – «көздерінен тамшылап, тамшылап жас аға берді».

alamān alamān қайталама қос сөзі көңіл күй одағай қызметін атқарады. Бұл сөздің шығу тегі туралы С. Аманжолов пікірін айтты [3, б.53-54]. Қолжазба мәтінде жеті реттен астам қолданылған қос сөз қорқу мағынасын береді. Мысалы: *alamān alamān dep bedr qaçtılar* (109b/7) – «аламан аламан деп қашты»; *on iki miñ leʃkerni qırdılar qalġanı alamān alamān dep ħazret-i mālīk-i ejderniñ ayaġlarıġa yıqıldılar* (157b/8-10) – «он екі мың әскерді қырды, қалғандары аламан аламан деп Хз. Мәлікаждардың аяқтарына жығылды», т.б.

hey darīg ʃad darīg қайталама қос сөзі парсы тілінен аударғанда «өкінішті-ақ, әттең» мағынасына келеді. Бұл қайталама қос сөзіне жағымсыз эмоцияны білдіретіндер көңіл-күй одағай қызметін атқарады. Мысалы: *gülçehre körüp aydı hey darīg ʃad darīg hūmān müslümān ėken* (158b/6-7) – «Гүлчехре көріп айтты: Өкінішті-ақ! Хуман мұсылман екен»; *cemʃīd aydı hey*

darīg šad darīg ‘alī birlen uruṣup ölsek armān yoq érđi (186b/8-10) – «Жәмшід айтты: Өкінішті-ақ! Әлименен шайқасып өлсек арманым жоқ». Қолжазба тілінде оның *darīg šad-i hezārdarīg* өзгеше түрі де кездеседі: *medīneni ‘alīsi kēlip tāc tahtımnı alıp cudā qıldı šad-darīg šad-i hezārdarīg bu dūnyāge her kez kēlmegey érđim* (207b/11-208a/1) – «Мәдинаның Әлиі келіп тақ пен тәжімді алып кетті, «Әттең! Бұл дүниеге мүлдем келмегенімде ғой».

Қолжазба мәтінінде ашу сезімін білдіретін одағай ретінде парсы тіліндегі *qīs lā qīs* қайталама қос сөзі жиі кездеседі. Мысалы: *kim bolğay meniñ berāyımde turgay qīs lā qīs dep andağ na ‘re tarttı* (114b/7-8) – «кім екен менің жанымда тұрған, қис ла қис деп қатты айқай салды»; *biri pelenk biri qāflān biri tağ biri taş biri ebir minip yılandın qamçı qılıp qīs lā qīs dep hevāge uçup hārzemīnge kēldiler* (194a/11-194b/1-2) – «бірі алабарыс, бірі жолбарыс, бірі тау, бірі тас, бірі бұлтқа мініп, жыланнан қамшы жасап, қис ла қис деп ауаға ұшты».

bihaq mālum bihaq boldı қайталама қос сөзден жасалынған фразеологизм қолжазба мәтінінде соғысу әрекеттерін сипаттайды. Қолжазба мәтінінде келесідей мысалдарда көрініс табады: *hāzret-i sa ‘d-i vaqqāş dergāzab bolup gürz-i kerāni hāvāle qıldılar başığa tigip bihaq mālum bihaq boldı yine biri kēldi anı hem helāk qıldılar* (214a/4-8); *mālik-i ejder neyzesini qolıdın alıp bir ‘amūd urdılar kim bihaq mālum bihaq boldı murdār cāni cehennemge kētti* (230a/1-2).

3. Қолжазба тілінде тұрақты, бейнелі сөз тіркестері біраз кездеседі. Дегенмен қазіргі қазақ тілінде олардың көбі қолданылмайды. «Мұндай тұрақты сөздердің қолдануының өзіндік себептері болған сияқты: 1) түркілік баламаның болмағандығынан; 2) түркілік балама бола тұрса да өзінің сөзін нақтылау үшін; 3) тіл шеберлігін көрсету үшін қолданылған» [5, б.15].

Әдеби шығармаларында қолданылатын көне көркемдік техникалардың бірі – метафора. Метафора [грек. *metaphora*] деп сөздің не сөйлемнің ауыспалы, бейнелі мағынада қолдану тәсілін айтады. Ақын, жазушылар түстері жағынан бір-біріне жақын, ұқсас заттарды бірінің орнына екіншісін ауыстырып қолданады [6, б.89]. Автордың түркі, араб және парсы тілдерінде берілген метафоралардың қолданылуы шығармаға ерекше әсер беретінін көруге болады.

çaqtāq қақılıр сөз тіркесінде түркі тілдеріне ортақ *çaqtāq* сөзі қазақ тіліндегі «шақпақ» сөзіне сәйкес келіп, бір-біріне шағып, от шығару үшін пайдаланылатын тас, оттықты айтады. «Қазақ тілінің аймақтық сөздігінде» «шақпақ шағу» сөз тіркесі «күн жарқылдау, найзағай ойнау» деген мағынаны білдіріп [7], қазіргі қазақ тілінде сирек қолданылады. Мысалы:

*Шақпақ жағып жібердім, қуға түсті,
Тұтандырып алуым болды күшті.
Қызыл өңеш болғанда азар жанып,
Созан шейін асырап, ішім пысты* (Ш.Құдайбердиев).

Қолжазба мәтінінде «найзағай ойнау» мағынаны білдіріп, келесі сөйлемде көрініс табады: *üç miñ leşker bir tarafdın üç yüz ‘alem-i nişāne üç yüz miñ kişi yer titrep āsmān күrküreb yulduz yarqırap çaqtāq қақılıр ot yaқılıр sanāçqa қılıр yolға revāne boldılar* (207b/1-5) – «үш жүз мың әскер бір жақтан үш жүз жалау үш жүз мың кісі жер тітіркеніп, аспан күркіреп, жұлдыз жарқырап, найзағай ойнап, от жағылып жолға шықты».

köştedin pöšte қıl- сөз тіркесінде парсы тілінен *köšte* сөзі «өлік», *pöšte* «төбе» деп аударылады. Қолжазба мәтінінде бірнеше рет қолданылған бұл метафора соғыс қимылдарында «өліктен төбе қылу, жасау» мағынасына сәйкес болып тұр. Мысалы: *yüz miñ kāfirni köştedin pöšte qıldılar* (218b/7-8) – «жүз мың кәпірді өлтірді»; *öz özini qırıp köştedin pöšte қılıрdur* (237a/5-6) – «бір-бірін қырып, өліктен төбе жасап тұр»; *hāzret-i ‘alī şīr-i hūdā h’ācı ‘ömer ikevlen қılıç urdılar kim sansız köştedin pöšte qıldılar* (200b/1-2) – «Хз. Әли Құдай арыстаны мен Хажы Өмер екеуі қылыш ұрып, өліктерден төбе қылды».

aliflām қıl- сөз тіркесіндегі *aliflām* сөзі араб әліппесінің алғашқы *alif* және *lām* әрпілерінен жасалынып, қолжазба мәтінінде ауыспалы бейнелі мағынада қолданылады. Араб әліппенің ерекше қолдану тәсілдерінде өзіндік шығыс философиясы бар. Қолжазба мәтінінде «тік тұру, дұрыс тұру» деген мағынаны білдіреді. Мысалы: *cemşīd serāperdesige барıp körseler yētmiş miñ*

cān dest aliflām qılıp turur (181b/3) – «Жәмшідтің шатырына барып қараса, жетпіс мың қолы тік тұрып тұр».

Қолжазба мәтінде 50-ден астам қолданылған тұрақты сөз тіркесі – *na're tart-* тіркесі. Бұл тұрақты сөз тіркесінің *na're* сөзі араб тілінен (نعره) аударғанда қатты айқай, толқуды білдіреді. Қолжазба мәтінде *na're* сөзі *tart-*, *ur-* етістігімен тіркесіп, бір мағынаны білдіреді. Кейде *na're-i cigergāhidin tart-* «кедесінен айқай тарту» тіркесі арқылы беріледі. Мысалы: *ḥazret-i 'alī na're urup zū'l-fiqārni suğurup ḥamle qıldılar* (131a/1-2) – «Хз. Әли айқай салып, зүлфикарын сұғырып, шабуылдады»; *leşkerin ortasıge barıp na're tartıp qılıç urdılar* (259b/1) – «әскердің ортасына барып, айқай салып, қылыштады»; *ḥazret-i şāh-ı merdān hem derğazab bolup na're-i cigergāhidin tarttilar on miñ dīv cān berdi* (145a/9-11) – «Хз. Шах-и Мардан әрі ашуланып, кеудесінен айқай салды да, он мың дию жан берді».

Қорыта келгенде, «Қисса-и Джанкнаме-и Рисале-и Шах-и Мардан» қолжазба тілінің лексикалық құрамы өте алуан түрлі. Қолжазба тілінде ортағасыр түркі тілімен қатар, араб және парсы тілдерінің ықпалы едәуір зор. Сондықтан мәтінде қолданылған лексикалық құрамын анықтау үшін үш тілдің нақты сандық өлшемін беру керек. Қолжазбаның тілдік қабаттары, яғни түркілік, араб және парсы қабаттарының семантикалық-тақырыптық топтарын, сөздердің қолдану жиілігін анықтау, статистикалық талдау жасау қажеттілі туындалады. Әрине бір ғана жазба ескерткіштің нысанасы арқылы сол дәуірдің тіл байлығын көрсетуге мүмкіндік бермейді. Бірақ қолжазба лексикасын зерделеу арқылы, оның қазіргі қазақ тіліне қаншалықты жақын екенін анықтауға болады.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Рүстемов Л.З. Қазіргі қазақ тіліндегі араб және парсы кірме сөздері. – Алматы: Ғылым, 1982. – 160 б.
2. Әбілқасымов Б., Сейтбекова А. Қазақ тілі тарихында қатысты түркологиялық ізденістер. Ғылыми-танымдық зерттеу. – Алматы: Арыс, 2011. – 212 б.
3. Аманжолов С.А. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Ч.І. – Алматы: Наука, 1959. – с. 608.
4. Рүстемов Л.З. Араб-иран кірме сөздерінің қазақша-орысша түсіндірме сөздігі.– Алма-Ата: Мектеп, 1989.
5. Сейтбекова А.А. Әбілғазы баһадүр ханның «Түркі шежіресіндегі» араб және парсы сөздерінің қолданылу ерекшелігі: Филол. ғылымд. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайынд. автореф.:10.02.02 – Алматы, 2007.
6. Тіл білімі терминдерінің орысша-қазақша сөздігі / Құраст.: С. Кеңесбаев, Т. Жанұзақов. – Алма-ата: Ғылым, 1966. – 211б.
7. Қазақ тілінің аймақтық сөздігі / Құраст.: Ғ. Қалиев, О. Нақысбеков, Ш. Сарыбаев, А. Үдербаев. – Алматы: Арыс, 2005.

Бегалинова К. К., Назаров А. Б. «Құрандағы отбасы құрылымы»	437
Аманқұл Т.О. «Последствия атеистической политики против религии Ислам в советском Казахстане в 1920-1930 годы».....	445
Шоқай Е. «Тәжуид ғылымы– арабтану саласының лингвистикалық әрі тарихи дерек-дәйектік бөлігі» («Көрнекі тәжуид» кітабына жасалған қазақша аударма негізінде).....	449
Лифанов С. А. Ислам и «Digital religion»: мировой и казахстанский опыт	456
Оралқұл Ә.С. «Әлемдік діндердегі бала тәрбиесі»	464
Шайкенова Р.С. «Исламға дейінгі қоғамдардағы әйелдің әлеуметтік бейнесі»	474
Шайкенова Р.С. «Тәпсір мен оның түрлері және шарттары»	481
Көмеков Б.Е. «Ортағасырлық араб географиялық карталары Қазақстан тарихының дереккөзі ретінде».....	486
Керім Ш. Ғұлама Мұбашшир-хан ат Тарази қос төңкеріс тұсында. Саяси күрес жолында	492
Қамбарбекова Ғ. Ә. «Мир Әбдул Карим Бұхаридың «Орта Азия тарихы» кітабындағы қазақтарға қатысты деректер»	498
Құрманәлі А. А., Бимаханбет Н. «Ахмет Ясауи мен Жүніс Әміре шығармашылығындағы рухани құндылықтар»	504
Кайранбаева Н. Н., Шадкам Зубайда «Қисса-и Джанкнаме Рисале-и Шах-и Мардан» қолжазбасындағы араб және парсы қос сөздерінің қолданысы»	510
Сүйеркұл Б. М., Дүйсен Г. Е. «Орта ғасыр ғұламалары шығармаларындағы рухани үндестік»	515
Бүркітбаева Ш.Д. «Армян жазулы қыпшақ ескерткіші "Дана хикар сөзіндегі" дәстүрлі сөз (мақал-мәтелдер) қолданысының қазіргі қазақ тіліндегі көрінісі»	521
Конкабаева Н. Н. «Ат-тухфатуз Закийя Фил Луғатит Туркийя» қолжазбасындағы соматизмдердің түркі тілдеріндегі қолданыстарына байланысты салыстырмалы-салғастырмалы талдау»	524
Чокатова А.М., Батырхан Б.Ш. «Фердоусидің «Шахнамасының» ирандық ұлттық болмысты жаңғыртудағы рөлі»	531